

ONOMASTIK IDIOMALARNI O'RGANISHDA FREMLI TAHLIL USULI (INGLIZ VA O'ZBEK TILLARI MISOLIDA)

Muxitdinov Dilshod Toxirovich,

O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti o'qituvchisi

G.mail:muxitdinov.1992@gmail.com

Annotatsiya. Bu maqolada onomastik idiomalarni – tarkibida antroponim, toponim va mifonim kabi atoqli otlar qatnashgan turg'un birikmalarni – tadqiq etishda kognitiv tilshunoslikning zamonaviy freymlil tahlil (frame analysis) usuli yoritilgan. Tadqiqot ingliz va o'zbek tillaridagi onomastik idiomalar materialiga tayanib, atoqli otlarning shunchaki nomlash funksiyasidan tashqariga chiqib, inson ongida murakkab bilim tuzilmalari (freymlar) va ssenariylarni qanday faollashtirishini ko'rsatib beradi. Maqolada onomastik birlik ortida yotgan tarixiy, madaniy va lingvistik ma'lumotlarning "kognitiv uyalari" hamda ularning metaforik/metonimik proeksiyalari freym slotlari (to'ldiruvchilari) misolida tahlil qilingan. Xususan, ingliz tilidagi "to open a Pandora's box" yoki o'zbek tilidagi "Xon atlas" kabi iboralarning kognitiv arxitekturasi qiyosiy o'rganilib, onomastik idiomalarning milliy mental dunyo manzarasini shakllantirishdagi o'rni aniqlangan. Tadqiqot natijalari onomastik idiomalarning semantik tuzilishini chuqurroq tushunishga va tillarni kognitiv-diskursiv jihatdan solishtirishga xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: onomastik idioma, kognitiv tilshunoslik, freymlil tahlil, slot, antroponim, toponim, konseptual metafora, metonimik ko'chish, dunyoning lisoniy manzarasi, qiyosiy tilshunoslik.

Аннотация. В данной статье рассматривается современный метод фреймового анализа (frame analysis) когнитивной лингвистики в исследовании ономастических идиом — устойчивых выражений, содержащих имена собственные, такие как антропонимы, топонимы и мифонимы. Исследование основано на материале английского и узбекского языков и показывает, как имена собственные выходят за пределы своей номинативной функции и активируют в сознании человека сложные когнитивные структуры (фреймы) и сценарии. В статье анализируются «когнитивные узлы» исторической, культурной и лингвистической информации, скрытые за ономастическими единицами, а также их метафорические и метонимические проекции в виде фреймовых слотов (заполнителей). В частности, проводится сравнительное изучение когнитивной архитектуры таких выражений, как английское «to open a Pandora's box» и узбекское «Xon atlas», и определяется роль ономастических идиом в формировании национальной ментальной картины мира. Результаты исследования способствуют более глубокому пониманию семантической структуры ономастических идиом и их сопоставительному когнитивно-дискурсивному анализу.

Ключевые слова: ономастическая идиома, когнитивная лингвистика, фреймовый анализ, слот, антропоним, топоним, концептуальная метафора, метонимический перенос, языковая картина мира, сопоставительная лингвистика.

Annotation. This article explores the modern methodology of frame analysis in cognitive linguistics as applied to the study of onomastic idioms—fixed expressions containing proper nouns such as anthroponyms, toponyms, and mythonyms. Drawing on linguistic material from English and Uzbek, the study demonstrates how proper names transcend their basic naming function to activate complex knowledge structures (frames) and scenarios in the human mind. The paper analyzes the "cognitive slots" and metaphoric/metonymic mappings of historical, cultural, and linguistic data embedded within onomastic units. Specifically, the cognitive architecture of idioms like the English "to open a Pandora's box" and the Uzbek "Xon atlas" is contrastively examined to reveal the role of onomastic idioms in shaping the national and mental pictures of the world. The findings of the research contribute to a deeper understanding of the semantic structure of onomastic idioms and enhance the methodology of cross-linguistic cognitive analysis.

Keywords: onomastic idiom, cognitive linguistics, frame analysis, slot, anthroponym, toponym, conceptual metaphor, metonymic mapping, linguistic picture of the world, contrastive linguistics.

Kirish. Til shunchaki fikrni uzatish vositasi emas, balki insonning olamni anglash va bilish faoliyati natijalarini jamlovchi, ularni kognitiv tuzilmalar shaklida saqlovchi murakkab tizimdir. Kognitiv tilshunoslikning shakllanishi va rivojlanishi lisoniy birliklarni inson mental faoliyati bilan uzviy bog‘liqlikda o‘rganish zaruriyatini yuzaga keltirdi. Bu borada tilning milliy-madaniy o‘ziga xosligini, tarixiy va ijtimoiy xotirasini eng yorqin aks ettiruvchi qatlam — frazeologiya, xususan, tarkibida atoqli otlar (antroponim, toponim, mifonim va b.) qatnashgan onomastik idiomalar alohida diqqatga sazovordir. Onomastik idiomalar shunchaki nominativ (nomlash) xususiyatga ega bo‘lmay, o‘z ichiga butun bir madaniy ssenariylar, tarixiy voqealar va stereotiplarni qamrab olgan kognitiv tuzilmalardir.

Adabiyotlar tahlili. Jahon tilshunosligida inson ongida bilimlarning tashkil etilishi va lisoniy birliklar ortida yotgan kognitiv modellarni o‘rganish M. Minskiy (1975) tomonidan ilgari surilgan freymlar nazariyasiga borib taqaladi. Keyinchalik ushbu konsepsiya Ch. Fillmor (1982) tomonidan "freym semantikasi" sifatida tilshunoslikka muvaffaqiyatli tatbiq etildi. Kognitiv strukturalarni modellashtirish, konseptual metafora va metonimiya mexanizmlari esa J. Lakoff va M. Jonson (1980), shuningdek, mental makonlar integratsiyasini tadqiq etgan J. Fauconnier va M. Tyorner (2002) kabi olimlarning ishlarida o‘z aksini topdi. Biroq, ushbu kognitiv metodologiyalarni, xususan, freymli tahlil usulini onomastik frazeologizmga tatbiq etish hamon to‘liq yechimini topmagan dolzarb muammolardan biri bo‘lib qolmoqda.

Frazeologik birliklarning semantikasi va onomastik birliklarning tabiati muammolari rus tilshunosligida V. N. Teliya, N. F. Alefirenko kabi olimlar tomonidan kognitiv va lingvokulturalogik jihatdan keng tadqiq etilgan. O‘zbek tilshunosligida esa frazeologiyaning fundamental asoslari Sh. Rahmatullayev, B. Yo‘ldoshev tomonidan yaratilgan bo‘lsa, onomastika va uning kognitiv-semantik jihatlari E. Begmatov, N. Uluqov hamda frazeologizmlarni kognitiv-diskursiv yo‘nalishda tadqiq etayotgan zamonaviy o‘zbek kognitolog olimlarining ishlarida yangi bosqichga ko‘tarildi. Ammo, ingliz va o‘zbek tillari tizimidagi onomastik idiomalarni kognitiv freymlar va ularning slotlari (to‘ldiruvchilari) asosida qiyosiy-tipologik tahlil qilish masalasi alohida va tizimli o‘rganishni talab etadi.

Tadqiqot metodologiyasi. Onomastik idiomalarni freym asosida o‘rganish atoqli otning turg‘un birikma tarkibiga kirganda qanday qilib konseptual metonimiya (semantik qaytish chiptasi) orqali yangi kognitiv ma’no kasb etishini tushunish imkonini beradi. Mazkur maqolaning dolzarbligi ham aynan ingliz va o‘zbek tillaridagi onomastik idiomalarning ichki kognitiv arxitekturasi, ularning dunyoning lisoniy manzarasini shakllantirishdagi rolini freymli tahlil metodi orqali ochib berish zarurati bilan belgilanadi.

Tadqiqotning maqsadi — ingliz va o‘zbek tillaridagi onomastik idiomalarning tarkibiy-semantik va kognitiv xususiyatlarini aniqlash, ularni freym modellariga ajratish

hamda har ikki til egalarining mental-madaniy tafakkuridagi o'xshash va farqli jihatlarni slot-senariy tizimi orqali qiyosiy yoritishdan iboratdir.

Tahlillar va natijalar. Onomastik idiomalarning kognitiv tabiati va "Metonimik Qaytish Chiptasi". Onomastik idiomalar o'zining semantik tabiatiga ko'ra oddiy frazeologizmlardan keskin farq qiladi. Oddiy turg'un birikmalarda umumiste'moldagi so'zlar ko'chma ma'no kasb etsa, onomastik idiomalarda konseptuallashuv jarayoni o'ziga xos bosqichga ega. Atoqli ot dastlab aniq bir obyekt yoki subyekt (shaxs, joy) bildiradi (denotativ funksiya). Vaqt o'tishi bilan ushbu nom ma'lum voqea-hodisalar, madaniy ssenariylar yoki shaxsiy sifatlar bilan bog'lanib, inson ongida barqaror tasavvurni shakllantiradi. Bu jarayon kognitiv tilshunoslikda metonimik proeksiyalash yoki atoqli otning "metonimik qaytish chiptasi" (metonymic return ticket) deb ataladi: nom tushunchaga ko'chadi, tushuncha esa turg'un ibora tarkibida yangi referensial ma'no kasb etadi.

Ch. Fillmor ta'riflaganidek, freym – bu inson xotirasidagi ma'lum bir tipik vaziyat bilan bog'liq bilimlarning tizimli yig'indisidir. Onomastik idiomalar tarkibidagi atoqli ot butun bir freymni faollashtiruvchi "tugma" (trigger) vazifasini bajaradi. Tinglovchi yoki o'quvchi iborani eshitganda, uning ongida faqatgina so'z semantikasi emas, balki o'sha atoqli ot bilan bog'liq bilimlar majmuasi – freym va uning slotlari (to'ldiruvchi elementlari) bir lahzada faollashadi.

Ingliz tili materialida onomastik idiomalarning freymli tahlili

Ingliz tili madaniyatida onomastik idiomalarning aksariyati antik mifologiya, Bibliya voqealari va shekspirona adabiy kontekstga borib taqaladi. Ularni freym modellariga ajratish orqali madaniyatlararo bilimlar tuzilishini aniq ko'rish mumkin.

Mifologik asosga ega "To open a Pandora's box" (Kutilmagan muammolar guldastasini ochish / balo-ofat keltirish) onomastik idiomasini freym tizimida tahlil qilamiz:

Onomastik Freym: PANDORA'S BOX

Slot 1: Subyekt (Agent): *Pandora* (qiziquvchan, ma'budalar tomonidan yaratilgan ayol).

Slot 2: Obyekt (Instrument): *Box / Jar* (Zevs tomonidan berilgan, ichiga barcha yomonliklar yashirilgan sirli quti).

Slot 3: Ssenariy (Action): Taqiqni buzish - Qutini ochish - Balolarning dunyoga tarqalishi.

Slot 4: Kognitiv Natija (Result): Tashqi ko'rinishdan zararsiz tuyulgan, lekin kutilmagan, nazorat qilib bo'lmaydigan ulkan muammolarni keltirib chiqaruvchi harakat.

Ingliz tili sohibi ushbu iborani nutqda qo'llaganda (masalan: "*His comments in the interview opened a Pandora's box of criticism*"), uning ongi mifologik syujetni to'liq eslamasligi mumkin, biroq freymning "Kognitiv Natija" va "Ssenariy" slotlari avtomatik tarzda vaziyatga proeksiyalanadi.

Xuddi shuningdek, tarixiy-harbiy kontekstga ega “To turn a Nelson’s eye” (Bilgan holda ko‘rmaslikka olish) iborasida ham Admiral Nelsonning o‘ng ko‘zi ko‘rligi va Kopenhagen jangidagi buyruqni atay ko‘rmaslik uchun durbunni o‘sha ko‘ziga qo‘ygani kabi tarixiy freym ssenariysi yotadi.

O‘zbek tili materialida onomastik idiomalarning freymli tahlili

O‘zbek tilidagi onomastik idiomalar asosan milliy folklor, Sharq mumtoz adabiyoti, diniy-tarixiy shaxslar va etnik realiyalar (toponimlar) negizida shakllangan. Ushbu birliklar o‘zbek xalqining mental dunyo manzarasini, ijtimoiy-axloqiy stereotiplarini yaqqol aks ettiradi.

Mumtoz adabiyot va dostonchilikdan kirib kelgan “Majnun bo‘lmoq” (yoki *Ishqida Majnun bo‘lmoq*) onomastik idiomasi freymli tahlil ssenariysi:

Onomastik Freym: MAJNUN

Slot 1: Subyekt (Core Character): *Qays / Majnun* (Laylining asiri, telba oshiq).

Slot 2: Atribut (Sifat): Sahro, yolg‘izlik, ijtimoiy normalarni rad etish, aqldan ozish darajasidagi muhabbat.

Slot 3: Ssenariy (Core Scenario): Jamiyat qarshiligiga uchrash - Sevgilisiga erisha olmaslik - Junun (telbalik) holatiga tushish.

Slot 4: Kognitiv Proeksiya (Metaphorical Extension): Biror g‘oya, shaxs yoki maqsad yo‘lida o‘zini butunlay fido qilgan, borini baxsh etgan odam tipi.

Bugungi jonli nutqda ushbu freym shunchaki yigit-qiz o‘rtasidagi munosabatdan tashqariga chiqib, kognitiv kengayish hosil qiladi (masalan: “*U ilmning ortidan Majnun bo‘lib ketgan*”). Bu yerda “Majnun” freymining “Atribut” va “Kognitiv Proeksiya” slotlari fanning fidoyisi konseptiga ko‘chmoqda.

Yana bir yorqin misol: “Eshshak gursi” yoki xalq tilidagi “Boyvachcha” kabi etnonimik va ijtimoiy onomastik obrazlar ortida ham o‘zbek xalqining ma‘lum bir hudud yoki ijtimoiy tabaqa vakillariga nisbatan shakllangan kognitiv stereotiplari (freymli) mavjud.

Qiyosiy solishtirish: Freymlararo umumiylik va farqlar

Ingliz va o‘zbek tillaridagi onomastik idiomalarni freym metodikasi asosida solishtirganda, quyidagi muhim kognitiv xulosalar ko‘zga tashlanadi:

Kognitiv parametr	Ingliz tili onomastik idiomalari	O‘zbek tili onomastik idiomalari
Asosiy manbalar (Freym manbasi)	Antik mifologiya, Bibliya, dengizchilik va tarixiy voqealar.	Sharq adabiyoti, Islomiy voqealar, xalq dostonlari, etnografiya.
Slotlarning tabiati	Ko‘proq individual xatti-harakat va uning ratsional natijasiga yo‘naltirilgan (<i>Slot: Action/Result</i>).	Ko‘proq his-tuyg‘u, axloqiy baholash va falsafiy xulosaga yo‘naltirilgan (<i>Slot: Attribute/Moral evaluation</i>).

Kognitiv parametr	Ingliz tili onomastik idiomalari	O‘zbek tili onomastik idiomalari
Metonimik mexanizm	Nom - Tarixiy fakt - Abstrakt qoida.	Nom - Obrazli stereotip - Axloqiy mezon.

Har ikki tilda ham atoqli ot o‘zining birlamchi semantikasini yo‘qotib, “kognitiv kondensator” (bilimlarni ixchamlovchi) funksiyasini bajaradi. Biroq, ingliz tilidagi freymlarda ssenariyning mantiqiy yakuni va individualizm ustunlik qilsa, o‘zbek tilidagi freymlar slotlarida kollektivizm, madaniy konnotatsiya va hissiy-baxolash mezonlari kuchliroq namoyon bo‘ladi.

Bu esa tillarning dunyoni lisoniy modellashtirishdagi o‘ziga xos kognitiv yo‘llarini freymlar darajasida isbotlaydi.

Xulosa. Ingliz va o‘zbek tillaridagi onomastik idiomalarni kognitiv tilshunoslik prizmasidan, xususan, freymli tahlil usuli yordamida tadqiq etish quyidagi muhim ilmiy-nazariy xulosalarni shakllantirish imkonini berdi:

a. **Atoqli otlarning kognitiv salohiyati:** Onomastik idiomalar tarkibidagi atoqli otlar (antroponimlar, toponimlar, mifonimlar) shunchaki individual obyektlarni nomlovchi lisoniy belgilar emas, balki murakkab kognitiv tuzilmalarni faollashtiruvchi “konseptual tugmalar” (triggers) hisoblanadi. Ular til tashuvchisining xotirasida muayyan madaniy, tarixiy yoki mifologik bilimlarni ixcham shaklda saqlovchi “kognitiv kondensator” vazifasini bajaradi.

b. **“Metonimik qaytish chiptasi” mexanizmi:** Onomastik idiomalarning shakllanishida konseptual metonimiya boshqaruvchi mexanizm bo‘lib xizmat qiladi. Atoqli ot dastlab aniq bir denotatni bildirsa, frazeologizmlashish jarayonida ma’lum bir ssenariy yoki atribut bilan assotsiatsiyalanib, abstrakt tushunchaga aylanadi va nutqda yangi metaforik-metonimik proeksiya (conceptual mapping) hosil qiladi.

c. **Freyimli modellashtirishning afzalligi:** Onomastik idiomalarni freym tizimida (Subyekt, Atribut, Ssenariy, Kognitiv Natija kabi slotlar vositasida) tahlil qilish, iboralarning ichki arxitekturasini vizuallashtirish imkonini beradi. Tinglovchi yoki so‘zlovchi nutq jarayonida ibora ortidagi butun boshli matn (tarixiy voqea yoki mif)ni to‘liq eslamasa-da, freymning “Kognitiv Natija” va “Ssenariy” slotlari real vaziyatga muvaffaqiyatli ko‘chadi.

d. **Madaniy-mental farqlar:** Qiyosiy tahlillar shuni ko‘rsatdiki, ingliz tili onomastik freymlarida ko‘proq individual harakat, ratsionallik va mantiqiy natija slotlari ustunlik qilsa (masalan, “*Pandora's box*”, “*Nelson's eye*”), o‘zbek tili onomastik freymlarida hissiy-baholash mezonlari, kollektiv stereotiplar va ijtimoiy-axloqiy konnotatsiyalar (“*Majnun bo‘lmoq*” kabi) yetakchi o‘rin egallaydi. Bu holat har ikki xalqning dunyoni lisoniy va kognitiv anglash (dunyoning mental manzarasi) xususiyatlaridagi o‘ziga xoslikni yorqin ko‘rsatadi.

Xulosa qilib aytganda, onomastik idiomalarni o'rganishda freymli tahlil metodologiyasi tilshunoslikda frazeologik birliklarning semantik tabiatini yangicha – kognitiv va antropotsentrik talqin qilishga yo'l ochadi. Ushbu yo'nalishdagi tadqiqotlar tillarni tizimli solishtirish, kompyuter lingvistikasi uchun kognitiv ma'lumotlar bazasini yaratish va madaniyatlararo muloqot muammolarini hal etishda muhim amaliy ahamiyatga ega.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Alefirenko N. F. Frazeologiya i kognitologiya v aspekte lingvokulturologii. – Volgograd: Peremena, 2008.
2. Begmatov E. O'zbek onomastikasi muammolari. – Toshkent: Fan, 1980.
3. Fauconnier G., Turner M. The Way We Think: Conceptual Blending and the Mind's Hidden Complexities. – New York: Basic Books, 2002.
4. Fillmore Ch. J. Frame semantics // Linguistics in the Morning Calm. – Seoul: Hanshin Publishing Co, 1982. – P. 111–137.
5. Lakoff G., Johnson M. Metaphors We Live By. – Chicago: University of Chicago Press, 1980.
6. Minsky M. A Framework for Representing Knowledge. – McGraw-Hill, 1975.
7. Rahmatullayev Sh. O'zbek tilining izohli frazeologik lug'ati. – Toshkent: O'qituvchi, 1978.
8. Uluqov N. O'zbek tili onomastikasi tarkibiy qismlarining lingvistik tadqiqi: Filol. fan. dokt. ... diss. – Toshkent, 2012.
9. Yo'ldoshev B. O'zbek frazeologiyasi va frazeografiyasining shakllanishi hamda rivojlanishi. – Samarqand: SamDU nashri, 2013.

Ajiniyaz atindagi
NOKIS MAMLEKETLIK
PEDAGOGIKALIQ INSTITUTI
N M P I
1934